

توجه به مسأله معلولان در برنامه ریزی ها: بومی کردن خدمات با رویکرد اجتماع محور

پدیدآورده (ها) : موسوی چلک، حسن
اقتصاد :: برنامه :: 8 مهر 1385 - شماره 185
از 26 تا 28

آدرس ثابت : <http://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/998179>

دانلود شده توسط : عمومی user2314
تاریخ دانلود : 18/04/1395

مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) جهت ارائه مجلات عرضه شده در پایگاه، مجوز لازم را از صاحبان مجلات، دریافت نموده است. بر این اساس همه حقوق مادی برآمده از ورود اطلاعات مقالات، مجلات و تألیفات موجود در پایگاه، متعلق به "مرکز نور" می باشد. بنابر این، هرگونه نشر و عرضه مقالات در قالب نوشتار و تصویر به صورت کاغذی و مانند آن، یا به صورت دیجیتالی که حاصل و بر گرفته از این پایگاه باشد، نیازمند کسب مجوز لازم، از صاحبان مجلات و مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) می باشد و تخلف از آن موجب پیگرد قانونی است. به منظور کسب اطلاعات بیشتر به صفحه [قوانین و مقررات](#) استفاده از پایگاه مجلات تخصصی نور مراجعه فرمائید.

پایگاه مجلات تخصصی نور

www.noormags.ir

توجه به مسأله معلولان در برنامه‌ریزی‌ها

بومی کردن خدمات با رویکرد اجتماع محور

حسن موسوی چلک*

سازمان بهزیستی کشور، اساسنامه سازمان آموزش و پرورش استثنایی و بنیاد شهید و امور ایثارگران نیز در زمینه پیشگیری از معلولیت‌ها و حمایت از معلولان مواردی آمده است. البته در حال حاضر جمعیت هلال احمر جمهوری اسلامی ایران نیز در زمینه توانبخشی معلولان اقداماتی را انجام می‌دهد. ضمن اینکه در ماده ۹۶ قانون برنامه چهارم توسعه کشور نیز تأکیدهایی شده است.

آنچه قابل توجه بوده این است که در قوانین کشور به مسأله معلولیت توجه شده است ولی در اجرا با مشکلاتی مواجه هستیم.

رویکردهای مؤثر در زمینه معلولیت

سابقه کار در زمینه حمایت از معلولان در ایران کم نیست اما به نظر می‌رسد برنامه‌ریزی‌های انجام شده نتوانسته متوجه کنترل و سپس کاهش آمار معلولان شود. گرچه در ایران آمار دقیقی از تعداد معلولان عادی (به غیر از معلولان ناشی از جنگ) در دست نیست (که این مسأله خود برنامه‌ریزی مناسب را با مشکل مواجه می‌کند) اما آمارهای جهانی نشان می‌دهد که حدود ۶۰۰ میلیون معلول در جهان وجود دارد که تقریباً ۱۰ درصد کل جمعیت جهان را تشکیل می‌دهند (ویژه‌نامه همایش معاونان توانبخشی بهزیستی کشور، ۱۳۸۵، ۷). اگر این نسبت در ایران محاسبه شود نزدیک به ۷ میلیون نفر معلول خواهیم داشت. گرچه نوع و شدت معلولیت‌ها متفاوت است (به این مسأله توجه شود که بیشتر افراد معلول در کشورهای در حال توسعه زندگی می‌کنند) به همین دلیل ضرورت دارد تارویکدهای موجود مورد ارزیابی قرار گیرد و بانگاهی نو به مسأله معلولیت توجه شود. در ذیل به برخی از این رویکردها اشاره می‌شود:

سلامت محوری

یکی از رویکردهای مهم در زمینه معلولیت سلامت محوری است با این توضیح که باید در زمینه پیشگیری از معلولیت‌ها، اقدامات اساسی صورت گیرد. به همین خاطر ضرورت دارد به جای توجه بیش از حد به حمایت از معلولان به مسأله معلولیت توجه شود. در زمینه پیشگیری از معلولیت‌ها نیز توجه به نکات زیر مهم است:

برنامه‌های پیشگیری مبتنی بر معلولیت‌های شایع و در حال شیوع و نیازهای افراد باشد.

در این برنامه‌ها به عوامل مؤثر بر علل معلولیت با توجه به اولویت بندی آنها توجه شود.

با رویکرد محلی و منطقه‌ای باشد.

در ماده یک دولت موظف شده است، در زمینه‌های زیر نظام جامع تأمین اجتماعی را فراهم کند که در بند «الف» به از کار افتادگی و در بند «و» به ناتوانی‌های جسمی، ذهنی و روانی اشاره شده است. در بند «ب» ماده ۲ نیز به ارایه خدمات حمایتی و توانبخشی و در ماده ۴ به اهداف و وظایف حوزه حمایتی و توانبخشی تأکید شده است که در زمینه معلولیت چنین تصریح دارد:

بند «ی» ماده ۴: تأمین خدمات پیشگیری از بروز یا تشدید معلولیت‌ها و آسیب‌های اجتماعی در گروه‌های هدف و تحت پوشش قرار دادن آنها در سه سطح پیشگیری، درمان و توانبخشی.

بند «ک» ماده ۴: فراهم کردن امکانات لازم به منظور بهبود وضع جسمی، ذهنی، اجتماعی و اقتصادی معلولان برای ادامه زندگی و تلاش برای تأمین استقلال و خودکفایی معلولان، افراد محروم از فرصت‌های برابر اجتماعی و آسیب دیدگان اجتماعی.

بند «ل» ماده ۴: آماده‌سازی محیط اجتماعی و فضای فیزیکی متناسب با ویژگی‌ها و توانایی‌های معلولان. در قانون تشکیل

افراد هر جامعه از بسیاری جهات با هم تفاوت دارند. اما تفاوت برخی از این افراد در حوزه‌های ذهنی و جسمی است، به گونه‌ای که نیازهای خاصی دارند و در این زمینه باید تمهیدات خاصی پیش‌بینی شود. اگرچه توجه به این گروه از افراد و سایر نیازمندان در تاریخ کشور ما با توجه به تأکیدهای دین مبین اسلام و در قالب آیین‌های جوانمردی و رادمردی ریشه‌های بس عمیق و سابقه‌ای بسیار دیرینه دارد اما مهم این است که امروزه توجه به این مسأله با توجه به آمار بالای جمعیت معلول بید با رویکردهای جدید نیز همراه باشد که در این مقاله به برخی از آنها اشاره می‌شود.

«معلولیت: هر نوع کمبود یا فقدان توانایی (ناشی از اختلال) که فعالیت فرد را برای انجام امری به روشی که افراد عادی انجام می‌دهند، محدود سازد یا دامنه فعالیت وی را از حالت طبیعی خارج کند» (سازمان ملل، ۱۳۷۲، ص ۱۸).

معلول: در قانون جامع حمایت از حقوق معلولان کشور در تبصره ذیل ماده یک چنین آمده است:

منظور از معلول در این قانون به فردی اطلاق می‌شود که «به تشخیص کمیسیون پزشکی سازمان بهزیستی بر اثر ضایعه جسمی، ذهنی، روانی یا توأم، اختلال مستمر و قابل توجهی در سلامت و کارایی عمومی وی ایجاد شود به طوری که موجب کاهش استقلال فرد در زمینه‌های اجتماعی و اقتصادی شود». توانبخشی: «فرآیندی هدف‌دار است که در مدت زمانی محدود به اجرا درمی‌آید تا افراد معلول را قادر سازد به حدبینه‌ای

از توانمندی‌های جسمی، ذهنی یا اجتماعی برسند و به این ترتیب او را به ابزارهایی مجهز می‌سازد تا به کمک آنها زندگی خود را تغییر دهد. توانبخشی می‌تواند شامل معیارهایی باشد که هدف آنها، جبران کردن فقدان یا محدودیت عملکرد است (مانند وسایل توانبخشی فنی) و سایر موازینی که هدف آنها تسهیل سازگاری اجتماعی یا سازگاری مجدد است (سازمان ملل ۱۳۷۲، ص ۲۰).

جایگاه موضوع در قانون

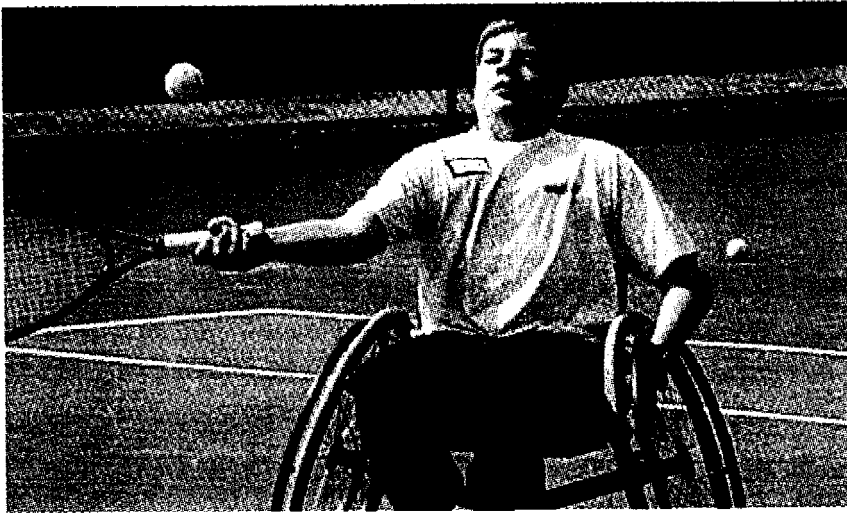
در اصل ۲۹ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، دولت در زمینه‌های زیر در مقابل یک یک افراد کشور مکلف شده است:

برخورداری از تأمین اجتماعی از نظر بازنشستگی، بیکاری، پیری، از کار افتادگی، بی‌سرپرستی، در راه ماندگی، حوادث و سوانح و نیاز به خدمات بهداشتی و درمانی و مراقبت‌های پزشکی به صورت بیمه و غیره حق است همگانی (منصور، ۱۳۸۰، ۳۶).

قانون نظام جامع رفاه و تأمین اجتماعی

در قانون مذکور که در تاریخ ۱۳۸۲/۲/۲۱ به تصویب مجلس شورای اسلامی رسید در برخی از مواد تبصره‌ها و... به مسأله معلولیت و توجه به معلولان اشاره شده است که در زیر به آنها اشاره می‌شود:

مراتب بیشتر است.

**فراهم کردن زمینه دسترسی به محیط مناسب
حمل و نقل عمومی**

امروزه حضور افراد معلول در فعالیتهای اجتماعی منوط به تأمین بخشی از امکانات است که از جمله آنها مناسب سازی محیط دسترسی به حمل و نقل عمومی است. در حالی که در کشور مادر مراکز آرایه کننده خدمات عمومی پوشش درمانی و حتی در مراکز آرایه کننده خدمات به معلولان این مسأله مورد غفلت شدید قرار گرفته است.

دسترسی به اطلاعات: آنچه برای افراد معلول همچون سایر افراد باید وجود داشته باشد دسترسی آسان و سریع به اطلاعات است که لازم آن در اختیار داشتن ابزار و فناوری است. این در حالی است که در حال حاضر بسیاری از افراد نابینا یا سواد از داشتن یک کامپیوتر مخصوص نابینایان محروم هستند. در بسیاری از کتابخانه های تخصصی، عمومی و آموزشی (دانشگاه ها) کتاب های با خط بریل موجود نیست و ...

توجه به رویکرد اجتماع محور محلی و منطقه ای: رویکرد مهم دیگر در حمایت از معلولان توجه به برنامه های اجتماع محورا است که یکی از انواع آن به توانبخشی مبتنی بر جامعه یاد می شود که هدف آن این است که فرآیندهای توانبخشی و مسؤولیت های معطوف به آن را به افراد، خانواده و جامعه انتقال داده یا واگذار کند. این امر زمانی محقق خواهد شد که یکپارچگی اجتماعی، مشارکت همه جانبه و برابری فرصت ها، هدف های واقعی به شمار آیند (برایان جان، ۱۳۸۰، ۳-۲). فراموش نشود که فراهم کردن زمینه اجرایی این رویکرد با دستور میسر نخواهد بود زیرا: افراد وقتی به شکل واقعی در برنامه ها مشارکت می کنند که احساس کنند مجربان برای آنان ارزش قابل هستند و در مورد نیازهایشان مورد مشورت قرار می گیرند (همان منبع، ۴). از جمله مواردی که در این رویکرد باید مورد توجه قرار گیرد، شرایط منطقه ای و محلی از قبیل امکانات، فرصت ها (دارایی ها) و مسائل فرهنگی و ... است. نکته دیگر در این رویکرد این است که دولت از حالت

سوادآموزی: در این زمینه سازمان آموزش و پرورش استثنایی برنامه های خوبی دارد گرچه از نظر کمی و کیفی نیاز به بازبینی دارد اما رویکردهای موجود در این زمینه از قبیل آموزش فراگیر، معلم ضمیمه، حضور بچه های معلول در مدارس افراد عادی یا در کلاس ها به طور مشترک با افراد عادی و ... مفید است.

مهارت های زندگی: به رغم اینکه بسیاری از افراد عادی (مردم) فکر می کنند که معلولان توانایی های زیادی برای زندگی کردن ندارند و همیشه باید افراد دیگر کارهای آنان را انجام دهند و ... اما امروزه این دیدگاه مورد پذیرش نیست، آموزش مهارت های زندگی به افراد معلول (البته نوع و شدت معلولیت در این زمینه مهم است) رویکرد جدیدی است که در دنیا با استقبال شدید مواجه شده و در ایران نیز شروع شده است اما تا رسیدن به وضع مطلوب (نه ایدمال) فاصله زیادی وجود دارد.

آموزش فنی و حرفه ای: یکی از رویکردهای اساسی که سازمان ملل در زمینه حمایت از معلولان بر اساس چارچوب هزاره، بیواکو پیش بینی کرده و کشورهای عضو از جمله ایران را ملزم به توجه به آن کرده است، آموزش مهارت فنی و حرفه ای با هدف اشتغال است در واقع توجه به مسأله اشتغال مبین این مسأله است که افراد معلول حق دارند شغل شایسته و مناسب با شرایط خود داشته باشند تا در زندگی اجتماعی به طور کامل مشارکت کنند (موسوی چلک، ۱۳۸۲، ۷). در ایران قانونی وجود دارد که سازمان ها و شرکت های دولتی موظف هستند در صد جذب نیروهای خود را به معلولان اختصاص دهند اما در عمل این قانون اجرا نشده است قانون دیگر در این زمینه پرداخت سهم بیمه کارفرمایانی است که افراد معلول را به کار می گیرند (توسط دولت) اما به رغم همه این تمهیدات هنوز اشتغال معلولان از مهم ترین مشکلات آنهاست. بسیاری از افراد معلول هم که شاغل هستند در مشاغل پایین فعالیت می کنند و هنگام تعدیل نیروی انسانی معمولاً از اولین گروه هایی هستند که کنار گذاشته می شوند. این مشکلات برای معلولان روستایی و بالاخص زنان و دختران روستایی به

متناسب با شرایط افراد (سن، جنس، تحصیلات و ...) باشد. از مشارکت مردم، تشکل های مدنی و گروه های خود یاری از معلولان و خانواده های آنها استفاده شود.

استمرار برنامه ها کارایی آنها را افزایش خواهد داد.

از حداکثر فرصت ها برای آرایه اطلاعات در زمینه پیشگیری از معلولیت ها استفاده شود.

علل ناموفق بودن برنامه های پیشگیری بررسی شود، سپس راهکارهایی برای حذف یا کاهش تأثیر گذاری آن علل تدوین شود.

از برنامه های پیشگیری از معلولیت ها در کوتاه مدت انتظار معجزه وجود نداشته باشد.

از بهترین، جذاب ترین و متنوع ترین شیوه ها برای آرایه اطلاعات در زمینه پیشگیری از معلولیت ها استفاده شود.

پیشگیری از معلولیت ها فقط از طریق برنامه های عملیاتی (اجرایی) صورت نمی گیرد. بلکه گاهی اوقات تصویب قوانین می تواند در این زمینه مفید باشد.

توجه به گروه های خودیاری از معلولان و خانواده هایشان

این رویکرد با هدف فراهم کردن زمینه مشارکت بیشتر افراد معلول و خانواده هایشان در امور مربوط به خود و سایر افراد و خانواده هاست این توجه نه فقط در اجرای برنامه ها، بلکه در زمینه تصمیم سازی و برنامه ریزی در کشور نیز باید انجام شود.

شناسایی افراد معلول

رویکرد مهم دیگر شناسایی افراد دارای معلولیت در کوتاه ترین زمان است. در این زمینه مشارکت رسانه ها، نهادهای آموزشی و مردم بسیار مهم است تا این زمینه را فراهم کنند تا مردم بپذیرند که معلولیت افراد را پنهان یا انکار نکنند، عکس العمل های سازشی با مسأله داشته باشند و معلولیت افراد را بپذیرند پذیرش واقمیت آنها را لکه نگ ندانند، واکنش های غیر منطقی نداشته باشند و ...

مداخله به موقع و تخصصی

پس از شناسایی، آنچه بسیار اساسی بوده این است که مداخله برای حمایت و آرایه خدمات به این افراد و خانواده های آنان حداقل دو ویژگی داشته باشد: ۱- به موقع و تخصصی باشد. ۲- به اصطلاح نوسندار و پس از مرگ سهراب نباشد.

البته منظور این نیست که مداخله می تواند همه افراد را به شرایط قبل بازگرداند، بلکه مداخله می تواند آسیب های روانی و جسمی ناشی از معلولیت را در افراد و خانواده ها به حداقل برساند و اینکه آنان بتوانند به استقلال نسبی برسند. گرچه امروزه دخالت ها علاوه بر استقلال نسبی باید زمینه ای را فراهم کند تا افراد معلول دریافت کننده خدمات و خانواده هایشان نه تنها به خود کمک کنند بلکه باید در کمک کردن به دیگر افراد نیز مفید واقع شوند (تأثیرگذار بودن) که این امر اتحاد و همکاری آنان را افزایش خواهد داد.

فراهم کردن زمینه های آموزش معلولان

در این رویکرد باید به سه نوع آموزش توجه شود:

مجری خارج شود و امکان ظرفیت سازی را برای اجرای برنامه ها با رویکرد اجتماع محور فراهم کند.

آشنا شدن معلولان با حقوقشان: بسیاری از معلولان با حقوقشان آشنا نیستند. یکی از وظایف دستگاه های مسؤول و نهادهای مدنی فعال در زمینه معلولان فراهم کردن زمینه آشنایی معلولان با حقوقشان است. این مسأله در استقلال آنان تأثیر مثبت زیادی خواهد داشت.

حساس سازی مسؤولان و مردم نسبت به معلولیت: یکی دیگر از رویکردهای مؤثر در توجه بیشتر در زمینه معلولیت و معلولان حساس سازی مسؤولان و مردم است تا زمینه های بیشتر فراهم شود که حقوق این افراد مثل سایر افراد در نظر گرفته شود و به اصطلاح معلولان را در تصمیم گیری ها ببینند.

مردم بیشتر حساس شوند تا به معلولان با دید ترحم نگاه نکنند، آنان را افراد غیر کارا ندانند و در زمینه حمایت از آنان با هدف فراهم کردن زمینه استقلال نسبی (توانمند سازی) همکاری لازم را داشته باشند و خود را مسؤول بدانند و حقوق آنان را رعایت کنند. ضمن اینکه در زمینه پیشگیری از معلولیت ها نیز اطلاعات لازم به آنها ارایه شود تا با مشارکت مردم در زمینه کنترل و کاهش معلولیت ها نتایج مثبت تری به دست آید.

پرهیز از جداسازی معلولان از جامعه و مردم: یکی از رویکردهای مناسب در زمینه حمایت و توانمندسازی معلولان این است که تا آنجا که مقدر است از جدا کردن افراد معلول و مراکز ارایه کننده خدمات به آنها از سایر افراد و مراکز خودداری شود. این خدمات شامل خدمات آموزشی، فرهنگی، بهداشتی و درمانی، اجتماعی و ... است.

سطح بندی خدمات معلولان: از رویکردهای مؤثر دیگر این است که خدمات ارایه شده به معلولان به گونه ای سطح بندی شود که افراد برای دریافت کوچکترین یا کمترین خدمت مجبور به طی مسافتی بسیار طولانی نشوند، بنابراین ضرورت دارد برنامه ریزان کشور در این زمینه تمهیدات لازم را برای حل این مسأله از طریق سطح بندی خدمات از دورترین نقطه کشور انجام دهند. مسأله ای که امروزه عدم وجود آن مشکلات زیادی را برای معلولان فراهم کرده است.

تربیت نیروی انسانی متخصص: تربیت نیروی انسانی متخصص در حوزه های مختلف آموزشی، درمانی و ... در سطوح مختلف پیشگیری (اطلاع رسانی و آگاه سازی) ارایه خدمات و مداخله، توانبخشی و بازتوانی از دیگر ضرورت های کار در حوزه معلولیت است.

توجه جدی به ورزش معلولان: امروزه یکی از مشکلات شایع در میان معلولان انزوا و گوشه گیری و احساس بیهودگی، سرپلری و ... است. در این زمینه توجه جدی به ورزش معلولان می تواند رویکرد مناسبی برای خروج از این شرایط باشد. این حضور ضمن تقویت سلامت افراد معلول در سلامت روان خانواده ها نیز تأثیر مثبت دارد و جامعه نیز پی به توانایی های آنها خواهند برد و در تغییر

نگرش و رفتار مردم نسبت به معلولان مؤثر واقع خواهد شد. البته در این زمینه فراهم شدن امکانات لازم ضروری است گرچه در حال حاضر از این نظر معلولان مورد کم توجهی قرار گرفته اند. اگر جمعیت ۱۰ درصد معلولان را برای جامعه در نظر داشته باشیم شایسته آن است که به همان نسبت امکانات و اعتبارات ورزشی برای معلولان در نظر گرفته شود. اما واقعیت این است که اینگونه نیست. واقعیت دیگری که شاید کمتر مورد توجه قرار گرفته موفقیت های ورزشی این گروه ها است که در سه حضور در پارالمپیک بیش از ۷۰ مدال کسب کردند اما در مقابل میزان توجه به افراد معلول موفق در زمینه ورزش در مقایسه با افراد عادی بسیار ناچیز است که گله مندی بسیاری از معلولان را نیز در پی داشته است. حمایت از ورزش معلولان و کمیته ملی پارالمپیک باید در سازمان تربیت بدنی و به طور کلی در دولت جدی تر گرفته شود.

نتیجه: آنچه در بالا به آنها اشاره شد تنها بخشی از رویکردهای مؤثر در زمینه توجه به معلولیت بوده است. به طور کلی می توان گفت که در حال حاضر خدمات مختلفی توسط سازمان های دولتی و غیر دولتی در حوزه های مختلف اجتماعی، پژوهشی، اقتصادی، درمانی و ... ارایه می شود اما آنچه مهم بوده این است که حجم نیازها و مشکلات این گروه از افراد و خانواده های آنان با کمیت و کیفیت خدمات ارایه شده، همخوانی و تناسب ندارد. بنابراین ضرورت توجه بیش از پیش را می طلبد. لازم است مسؤولان و مردم، معلولان را باور کنند ضمن اینکه معلولان نیز باید به این باور برسند که به رغم داشتن نقص می توانند انسان هایی مفید باشند و برای شناساندن خود از هیچ کوششی دریغ نورزند. سازمان های مسؤول نیز نباید وظایف خود را محدود به پرداخت مستمری و تهیه وسایل کمک توانبخشی کنند. کار در حوزه معلولیت در سطوح مختلف پیشگیری بسیار گسترده است. همچنین باید بومی کردن خدمات را با رویکرد اجتماع

محور مبنای برنامه ریزی قرار دهند و از مشارکت افراد معلول و نهادهای مدنی مربوط به آنان در تصمیم سازی و برنامه ریزی غافل نشوند. از تجارب کشورهای دیگر بهره بگیرند و مستندسازی تجارب مفید و ارزنده کشور را سرلوحه کار خود قرار دهند. در جمع آوری آمار و اطلاعات مربوط به حوزه معلولیت و معلولان تمهیدات لازم را اتخاذ کنند زیرا برنامه ریزی مناسب منوط به شناخت مناسب از وضع موجود است که یکی از این مؤلفه ها در شناخت وضع موجود داشتن آمار صحیح از معلولان و مشخصات آنان است. از انجام پژوهش های بنیادی و کاربردی در زمینه معلولیت استفاده شود که نتایج آنها نیز در برنامه ریزی مفید واقع خواهد شد.

در یک عبارت کوتاه آنکه در همه زمینه ها معلولان دیده شوند تا از زندگی خود بدون وابستگی مطلق به دیگران لذت ببرند.

مددکار اجتماعی و رییس گروه دفتر امور رفاه اجتماعی منابع:

- برایان جان، اتول، راهنمای خدمات توانبخشی، مبتنی بر جامعه، ترجمه: عباس میکانی، تهران، نشر دانژه، ۱۳۸۰
- جهانگیر منصور، قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، تهران، نشر دوران، چاپ هیجدهم، ۱۳۸۰.
- سازمان ملل متحد، برنامه اقدام جهانی برای معلولان، ترجمه: مهدی بابایی اهری، تهران، سازمان مشاور فنی و مهندسی شهر تهران، ۱۳۷۲.
- قانون برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۸۸-۱۳۹۴)، تهران، سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور، چاپ ششم، ۱۳۸۴.
- قانون جامع حمایت از حقوق معلولان، تهران، سازمان بهزیستی کشور، ۱۳۸۴.
- قانون ساختار نظام جامع رفاه و تأمین اجتماعی، تهران، وزارت رفاه و تأمین اجتماعی، ۱۳۸۳.

- موسوی چلک، حسن، گزارش برنامه دولت جمهوری اسلامی ایران در خصوص معلولان، تهران، سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور (دفتر امور تأمین اجتماعی) اسفند ۱۳۸۱.
- موسوی چلک، حسن، گزارش کارگاه آموزشی بین المللی افزایش آگاهی کارکنان دولت به منظور فراهم کردن زمینه مشارکت معلولان در فرآیند برنامه های توسعه (تایلند)، سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور، دفتر امور تأمین اجتماعی، ۱۳۸۲
- ویژه نامه بیست و چهارمین همایش معاونان توانبخشی بهزیستی سراسر کشور، (۲۵-۲۴ مرداد ماه، ۱۳۸۵) استان کهگیلویه و بویر احمد) تهران، سازمان بهزیستی کشور، ۱۳۸۵.